

AZ ÉSZAKI OSZTJÁK *ĩ* 'EGY' SZÁMNÉV HATÁROZATLAN ÉS HATÁROZOTT NÉVELŐSZERŰ SZEREPEÉRŐL

Szalacsek Margit

Az *ĩ* szócska gyakran fordul elő az osztják szövegekben, s egyáltalán nem csak alapjelentésében, a 'szám szerint egy dolog' értelemben. STEINITZ szótárában is szembeötlik e szó sokoldalú használata. VÉRTES EDIT a Die Ostjakischen Pronomina (Budapest, 1967. 129-131) című könyvében részletesen tárgyalja e számnév használatának eseteit, s a következő jelentéseivel számol:

a) egyik-(másik) példa:

itl ɸbəl, itl apsəl.

'Die eine (ist) die ältere Schwester, der andere (ist) der Jüngere Bruder.' (PÁPAY: Északi-osztják nyelvtanulmányok I, 31. A továbbiakban P.-nek rövidítem.)

b) Px-es névszóval mutató névmási szerep:

ĩ nənəl pəlq̄ ĵästq̄l

'Sie sagt zu der anderen Frau.' (PÁPAY—FAZEKAS: Északi osztják medveénekek 117.)

c) 'egyk' jelentéssel önálló használatban, mint határozatlan névmás:

*it pōdər*ta pidəs.*

'Einer fängt an zu reden.' (P. 11)

d) 'egy (ugyanaz)' jelentésben, mint azonosító mutató névmás:

ĩ-tayan lqil̄tan.

'an einer Stelle stehen (beide)' (PÁPAY: Osztják népköltési gyűjtemény 179, 1081)

e) rámutató, azonosító értelem összetételekben.

A továbbiakat idézem:

f) "Zweimal kommt bei Pápay das Zahlwort 'eins' vor einem possessiv-suffigierten Wort nicht als unbestimmter, sondern als bestimmter Artikel übersetzt vor:

ĩ x̄adu andəm ɸndi

'Das Haus von uns, als wäre es nicht.' (P. 31)

ĩ xuīən si ɸl̄sa

'Der Kamerad von dir ist nun getötet.' (P. 48)

Auch in der Scherkaler Mundart kommt es öfters vor, dass vor einem mit dem Possessivsuffix der 3. Person versehenen Wort das Zahlwort 'eins' steht, Steinitz übersetzt diese Falle mit bestimmtem Artikel, wenn Steinitz mit einem unbestimmten Artikel übersetzt, ist kein Possessivsuffix an Wort: *i·j x̄v· t̄a·ŋət ... i·j x̄v·jət nox t̄o·t̄əb ...* tritt ein. Mann ein ... Der Mann stand auf. (233-4)."

Az in 'most' jelentésű szóról pedig ezt írja: "In der Synja-Mundart kommt in als bestimmter Artikel vor: Bei der Wiederholung eines zuerst mit dem Zahlwort 'eins' d.h. mit dem unbestimmten Artikel versehenen Worte kann in auf das wiederholte Wort hinweisen:

ij imi joxtəs ... imenən ikenən in imel pēla p̄awatti p̄itsənn̄.
'Eine Frau kam herein ... Die Frau und der Mann begannen auf diese Frau zu schimpfen.' (139)

... Wenn etwas nicht das erstemal erwähnt wird, kann es mit dem Possessivsuffix der 3. Pers. Sing. versehen und mit in attribuiert werden und in diesem Fall mit bestimmtem Artikel übersetzt werden: *in nēŋəl j̄astəl.* 'Die Frau sagt' (87).

Das Possessivsuffix kann sogar fehlen:

in wur̄əki·je si m̄an̄l̄.

'Die Meise fliegt nun weg.' (130)"

VÉRTES az *i* (*ij*) kifejezetten határozatlan névelői használatot nem említette a szó jelentéseinek felsorolásakor, pedig igazán szép számmal vannak rá példák, sőt jóval többször használatos névelőszerűen, mint pl. eredeti, számnévi értelmében. Az 'egy' szónak ezek a sokszínű jelentései jellemzőek a magyarban is. Az Értelmező Szótár az *egy* számnévnek nyolcféle alapjelentését különbözteti meg (mely csoportokon belül még további alcsoportokra is bontja a szó értelmét), de az *egy* határozatlan névelőt is két csoportra osztja a használat szerint, s itt is van sok alcsoport.

Az északi osztjákban érdekes jelentésmegoszlás tanúi lehetünk. Az természetes számunkra, hogy az eredeti számnév előfordul 'egyik' jelentésben (több közül egyet kiemel, de határozatlan, hogy melyiket), vagy határozatlan névelőként, hiszen a magyarban is úgy történt, hogy az *egy* számnév jelzői használatban elhangsúlytalanodott, s akkor kezdte jelölni a határozatlanságot (BERRÁR:

Magyar történeti mondattan, Budapest, 1957. 122). Az azonban, hogy épp az ellenkezőjét jelentse számos esetben, a határozottságot, különösnek tűnik. Sajnos anyag híján nem bizonyítható, csak feltételezni lehet, hogy ilyen esetekben az *i*-t erősen hangsúlyozzák, nyomatékkal ejtik, s a jelentés az *i*-nek VÉRTES által is említett 'egy(azon), ugyanaz' jelentésével lehet kapcsolatban. Ez a jelentés ugyanis éppúgy visszautalás valami már említett dologra, mintha a *si* névmást használnánk, a különbség a *si* és az *i* azonos használatában valószínűleg csak az illető dolog megközelítésében fogható meg: pl. egy (és ugyanaz a) férfi (tkp. nem más, hanem épp az, akiről eddig szó volt); ez/az a férfi (= akit épp most említettem). Ez természetes is, hiszen az *i* számnév régi — talán *i*-nek rekonstruálható — előzménye közelmű mutató névmástő lehetett. (Vö.: BALÁZS JÁNOS: MNY. 61: 18-22; LAKÓ GYÖRGY: NyÉrt. 38. 5-6; VÉRTES EDIT: MSzFE. 141)

Bizonyos környezetben az osztják valószínűleg nem érzi eleget az *i* hangsúlyos ejtésével jelezze: a szócska itt nem határozatlanságot, hanem éppen, hogy határozottságot jelöl. Ez lehet a magyarázata annak a megfigyelésemnek, hogy a határozott névelői jelentésű *i* (23 ilyen példám van) 21 esetben a mondat(tag) legelső szava, csak 2 esetben áll egy hellyel hátrébb, akkor is csak személyes ill. birtokos névmás előzi meg:

lou i xujal tulizi — l!sna xajsa.

'Az ő pajtása libuchurokba ütközött.' (P. 47)

Ezt a mondatot tkp. úgy is lehet értelmezni: 'ő, (ez) a pajtása ...', s akkor az *i* mondatélen van.

mun i xuju karasna iortastasa

'A mi emberünket a kerecsen-sólyom előteremtette.' (P. 76)

Másutt mindig a mondat(tag) első szava az *i*. Nem szabad megfeledkezni róla, hogy — ahogyan VÉRTES EDIT is írja — az *i* határozott névelői használatakor az őt követő névszón mindig van Px. Mégpedig az én példáim tanúsága szerint nemcsak a 3. személyű, hanem 2. és 1. személyű Px-ek is előfordulnak ilyen helyzetben (1. épp a legutóbbi példát).

További példák:

i xujæn nɔŋ mou-kutna xvisæn.

'Az emberedet te útban hagytad.' (P. 50)

ī igəm uēl^csēm.

'Az öregemet megöltem.' (P. 164)

xu·w muj wā·n kašsə·tte, ij nē·ŋət lo·pət.

'Lange oder kurz suchte sie, die Frau sagt.' (STEINITZ: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen I. 234. A továbbiakban St.-nek rövidítem.)

ij xū·jət no·x ən^t tō·təs.

'Der Mann stand nicht auf.' (St. 235)

ī xādu andəm vndi.

'A mi házunk mintha nem volna.' (P. 31)

ī xuiəlna and₂ ŋantsa.

'A társa már nem is látta.' (P. 166)

Ezek után tekintsük át az *ī* többi jelentéseit. Leggazdagabb a határozatlan névelői használat példáim között: 44 ilyen talál-
tam. 21 esetben nem a mondat elején, hanem legalább egy hely-
lyel hátrébb áll a határozatlan névelő, általában határozó(k) e-
lőzi(k) meg, bár nem kizárólagosan. E 44 példában az *ī* után se-
hol sem találtam birtokos személyragot, a determinálásnak e má-
sik eszközét. Ilymódon az *ī* szócska határozott és határozatlan
értelme tökéletesen megkülönböztethető, s így egy olyan eszközt
találtunk, ami egészen egyértelműen mutatja a határozottságot.
Példák határozatlan névelőre:

a) a határozatlan mondatrész nem a mondat elején áll:

*ī mosaŋna āšəl-igi ŋmi uŋəl-ŋəs əŋəlt i xāleβ kimiš
tālšəlī,...*

'Egyszer az öreg atya az asszony száján kifelé egy hálót
húzott' (P. 176)

*lin jolŋ lēštan ŋjətsəŋŋ pā i kuŋšəp ŋjətsəŋŋ pā i tu kēw
ŋjətsəŋŋ-...*

'Sie fanden zu Hause einen Wetzstein und fanden einen Kamm
und fanden einen Feuerstein-' (St. 141)

xādəŋ xoi ī āmp^ckidəs.

'A házigazda egy ebet küldött.' (P. 105)

jolŋ ij iki əməsL...

'Drinnen sitzt ein Alter' (St. 93)

mā ī šəyalt ŋaurəm oəsəm.

'Én egy árva gyereket találtam.' (P. 115)

nərəmna i šərəm ox- pōzēχ tōlām.

'A (halszárító) állványon egy megromlott halfejem van.'

(P. 78)

pā i χōta ētās.

'Wieder kam er zu einem Haus.' (St. 94)

b) a határozatlan névelős mondatrész az első a mondatban:

ij χōtta jis ...

'Ein Tag brach an' (St. 249)

i kādēm nōyēltsēlē

'Egy nyomot követett.' (P. 28)

i χān ādāl χāsmal.

'Egy király egyedül maradt.' (P. 112)

i χuī manās kōlān tūda.

'Egy ember ment rénszarvast hozni.' (P. 49)

i lauān χoi ioyētmal šātē.

'egy lovas ember érkezése hallatszik.' (P. 110)

Érdekes, hogy legtöbbször az alany határozatlanságát jelzi az *i* szócska (31 esetben), a tárgyét jóval ritkábban (11 eset), határozóra mindössze egy példa van. A határozott névelői jelentésű *i*-nél az alany és tárgy előtti használat között nincs ilyen nagy különbség, bár az is számottevő (alany: 15, tárgy: 6, határozó: 2 esetben).

A számnévi használat teljesen elkülöníthető az eddigiektől, itt igazán könnyű eldönteni, ha az *i* valóban számnevet jelent. Bizonyítsa ezt néhány példa:

..., *nōn χolna i χōtl — sis an' uēritsēn*

'te még 1 napig sem bírtad (volna).' (P. 7)

ā·set i·j jāsēn qn nū·χmijtas.

'Der Vater sagte nicht ein Wort.' (St. 266)

i luη mola χou, i luηu χolāl.

'Egy nyár micsoda hosszú, egy nyarunk elfogy.' (P. 142)

Akadtt példáim között 'egy(azon)' jelentésű is, bár csak kettő:

i tōyāina χōī!l.

'Egy helyen fekszik.' (P. 98)

lābāt χōtl i tōyāina āmāsl.

'Hét nap egy helyen ül.' (P. 49)

A VÉRTES által említett *in* határozott névelőszerű használatára 2 példát találtam anyagomban, mindkettő egybevág az általa

mondottakkal, azaz *i(j)*-jel bevezetett szó második említésekor használják. Egyik példa érintett főneve Px-es, a másik nem:

in pirās ikijŋ inšasti pitsajat.

'Der alte Mann begann sie (zu) fragen.' (St. 156)

in nēŋalŋ inšasla:

'Diese Frau fragt sie.' (St. 87)

A fentiek alapján elmondható tehát, hogy az *i* 'egy' szócska determinálásra is, a határozatlanság jelölésére is gyakran használatos. A kétféle értelmű jelentés könnyen, biztosan elkülöníthető: a határozatlan névelői *i* után soha nincs a névszón birto-
kos személyrag, gyakran van a szó a mondatban hátrébb, és leggyakrabban alany és tárgy a mondatban az illető névszó. Amikor az *i*-t determinálásra használják, az utána álló névszó mindig Px-es, a mondat legelején szeret állni, s itt az *i* valószínűleg hangsúlyos. Ezesetben is legtöbbször alany vagy tárgy a mondatban az érintett névszó.

Az osztjákban többféle eszköz használatos a határozottság — határozatlanság kifejezésére, de valamennyi közül az *i* szócska mutatja legtisztábban a determinálás s z á n d é k á t e közeli rokon nyelvünkben.

THE NORTHERN-OSTYAK *i* IN THE ROLE OF DEFINITE AND INDEFINITE ARTICLES

by

Margit Szalacsek

Through a set of examples the author wishes to show that the numeral *i* is used to express the meaning and function of either definite or indefinite articles in Northern-Ostyak.